

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2023.8>

SOVIETINĖS GAMYKLOS KASDIENYBĖ: „ELFOS“ RADIJO IMTUVŲ GAMYKLOS ATVEJIS (XX A. 7–9 DEŠIMTMEČIAIS)

Ieva Mikalajūnaitė

SANTRAUKA. Šio tyrimo metu atidžiau žvelgiama, kaip sovietų darbininkai gyveno ir prisitaikė prie pokyčių, derindami asmenines ambicijas su ekonominio ir ideologinio plano nuostatais. Tyrinėjama kasdienybė apima darbininko santykį su gamykla, jos vaidmenį darbininko gyvenime. Darbe analizuojami deficitinės ekonomikos padariniai, spekuliacijos ir nešimai, kurie prisidėdavo prie kasdienybės kūrimo. Darbe atskleidžiama, kaip socialistinių idealų, planų ir vizijų įgyvendinimas atrodė paprasto „Elfos“ radijo imtuvų gamyklos darbininko akimis. Daugiausia dėmesio skiriama darbininkų kasdienybei, atskleidžiant tikrąją gamykloje dirbusių žmonių patirtį, tipiškas ir netipiškas praktikas.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: gamykla, „Elfos“ radijo imtuvų fabrikas, kasdienybė, ideologija, socializmas, spekuliacijos, pravaikštos, deficitinė ekonomika, neformali veikla, neformalūs santykiai, draugiškasis teismas.

Everyday Life in a Soviet Factory: The Case of ELFA Radio Factory in the 1960s and 1980s

SUMMARY. This study takes a closer look at how Soviet workers lived and adapted to the changes, reconciling personal ambitions with the economic and ideological plan. The everyday life is examined in terms of the worker's relationship to the factory and its role in the worker's life. This study analyses the effects of the deficit economy, speculation and the plundering of socialist property, which contributed to everyday life. This study reveals what the realisation of socialist ideals, plans and visions looked like through the eyes of an ordinary worker at the “Elfa” radio factory, focusing on the everyday life of the workers, revealing the real experiences of the people who worked in the factory.

KEYWORDS: “Elfa” factory, workers, industrialization, socialist ideology, daily life, disciplinary penalties, ideology, socialism, speculation, absenteeism, deficit economy, informal activities, informal relations, collective court.

Įvadas

„Elfos“ darbininkams gamykla nebuvo tik darbo vieta. Ji užėmė didžiąją gyvenimo dalį, kuri netiesiogiai darė įtaką kitoms asmeninio gyvenimo sritims. Deficitinė ekonomika, socialistinė ideologija, nuolatinis stebėjimas vertė darbininkus balansuoti tarp tikrojo buitinio gyvenimo ir gyvenimo tarp gamyklos sienų. Atsiskleidžiantys darbininkų tarpusavio santykiai, neformali ekonominė veikla ir drausminiai pažeidimai darbo vietoje iš

esmės susiję pasekmės ir priežasties dėsniais. Gamykloje, kaip atskirame mikropasaulyje, egzistavo kolektyvas kaip SSRS ideologinės visuomenės branduolys. Dirbančiųjų klasė buvo propaguojama kaip komunizmo statybų pagrindas. Socialistinė sistema okupacijos valdymo pradžioje orientuota į proletariatą – ideologiškai jis atliko svarbų vaidmenį. Vėlesniu laikotarpiu konkrečios orientacijos į darbininkus atsisakyta, komunizmo statybose siekta akcentuoti visą sovietinę liaudį, nepaneigiant proletariato ideologinės svarbos.

„Elfos“ radijo imtuvų gamykla buvo tipinė LSSR gamykla. Ji savo veiklą pradėjo XX a. viduryje nuo elektros variklių, vėliau gamino elektros variklius šaldytuvams, gramofonus, grotuvus. Lietuvai atkūrus nepriklausomybę, „Elfa“ neatlaikė konkurencijos ir 1993 m. bankrutavo. Buvusioje gamykloje šiandien įsikūrusi renginių erdvė „Menų fabrikas „Loftas“, gamyklos erdvės taip pat pritaikytos gyvenamajai paskirčiai.

Tyrimo objektu pasirinkta ne gamyklos produkcija, architektūra, patalpos ar vieta, o specifinė „Elfos“ radijo imtuvų gamyklos dalis – darbininkų kasdienybė, t. y. gamyklos kasdienybė, kasdienis socialinis gyvenimas, paprastų darbininkų patirtys.

Šio **darbo tikslas** – išanalizuoti LSSR veikusios radijo imtuvų gamyklos „Elfa“ kasdienybę XX a. 7–9 dešimtmečiais.

Tikslui pasiekti iškelti šie **uždaviniai**:

1. Išanalizuoti „Elfos“ gamyklos taisyklių pažeidimus, jų priežastis ir darbininkų neformalią veiklą.
2. Išnagrinėti darbininkų požiūrį į darbą, formalius ir neformalius jų tarpusavio santykius.

Tikslui pasiekti taikyta empirinė metodologijos kryptis ir kritinė šaltinių analizė. Empirinėje dalyje „Elfos“ darbuotojų patirtys, dirbant gamykloje 7–9 deš., analizuojamos pasitelkiant pusiau struktūruoto interviu metodą ir archyvinius šaltinius. Pasirinktas metodas leidžia tirti gamykloje dirbusių žmonių kasdienybę per jų asmeninius atsiminimus ir patyrimus.

Darbo problemą ir aktualumą suponuoja industrinės Sovietinės Lietuvos istoriografijos trūkumas – ši tema nėra sulaukusi didelio susidomėjimo. Moksliniai tyrimai LSSR laikotarpio tematika tapo galimi ir suintensyvėjo tik nuo 1990 m. SSRS laikotarpiu vykęs industrinis perversmas nemažą dalį Lietuvos gyventojų privertė atsidurti gamyklų ir fabrikų darbovietėse, kur buvo kuriami kolektyvai, skelbiama sovietinė ideologija. Svarbu ištirti, kioje kasdienybėje gyveno industrinės visuomenės individai ir su kokiais kasdieniais iššūkiais jiems teko susidurti, nes šių asmenų išgyvenimai vis dar jaučiami ir šiandien. Sovietinis metas turi savų specifinių vertybinių ir ideologinių konotacijų, kurias, žvelgiant iš dabarties pozicijų, įprasta šiam laikotarpiui taikyti. Svarbu suvokti, kaip šios konotacijos formavosi didžiąją dalį žmogaus gyvenime užimančioje vietoje – darbe, gamykloje.

XX a. 7–9 dešimtmečiai – laikotarpis, kitaip dar įvardijamas *vėlyvuuju sovietmečiu*, kai industrializacija ir masinė gamyba pasiekė aukščiausią tašką SSRS tiek režimo, ideologijos, tiek išaugusių gamybos rodiklių prasme. Per šiuos keletą dešimtmečių LSSR

pasikeitė neatpažįstamai¹. Pasirinkti chronologiniai rėmai tiriamąjį objektą leidžia tirti režimo permainų metu. Darbe naudojamus šaltinius galima suskirstyti į tris grupes: 1) nepublikuoti šaltiniai; 2) publikuoti šaltiniai; 3) interviu.

Archyviniai nepublikuoti šaltiniai, apimantys „Elfos“ gamyklos darbuotojų skundus, kadru politiką, profsąjungos komitetus ir kolektyvinius teismus, daugiausia atrinkti iš Vilniaus regioninio archyvo, „Elfos“ fondo Nr. 970. Nagrinėtuose šaltiniuose surinkta profsąjungos protokoluota draugiškųjų teismų medžiaga kartu su darbininkų skundais ir pasiaiškinimais bei susirinkimų protokolais. Iš minėtų dokumentų galima matyti priežastis, kodėl „Elfos“ darbininkai buvo skundžiami ir baudžiami draugiškuosiuose teismuose, dėl kokių priežasčių kildavo konfliktų ir kaip tai veikė darbininkų tarpusavio santykius. Taip pat, priklausomai nuo nusizengimo, galima rasti informacijos apie taikytas bausmes.

Minėtini publikuoti archyviniai šaltiniai. Tyrimui atlikti buvo vertinga Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje sukaupta „Elfos“ gamyklos leisto laikraščio „Elfietis“ kolekcija. Šis laikraštis atspindi „Elfos“ metinius planus, šių planų įgyvendinimą, vidinį gamyklos gyvenimą, skiriamas premijas, geriausius darbininkus ir pagrindines šventes. Ideologizuotas ir švietėjiškas laikraščio turinys teikia žinių apie darbo aplinką, formalius ir neformalius darbininkų santykius su valdžia. Minėtina, kad laikraščio tikslas – konstruoti tik teigiamą požiūrį į gamyklos darbą, fiksuoti pasiekimus. Visi straipsniai buvo planuojami iš anksto ir cenzūruojami. „Elfietis“ leistas 1974–1999 m. lietuvių ir rusų kalbomis.

Pagrindinis šio tyrimo šaltinis – interviu su gamyklos darbuotojais. Atliekant empirinį tyrimą, gyvų pokalbių metu gauta informacija atskleidė tikrąsias darbininkų patirtis darbo vietoje ir už jos ribų. Iš viso tyrimo metu apklausti 5 respondentai, nagrinėjamu laikotarpiu dirbę „Elfos“ gamykloje. Respondentų pasakojimai nėra objektyvus ir reprezentatyvus „Elfos“ kasdienybės atpasakojimas – darbuotojų patirtys turi vienašališką ir subjektyvų vertinimą. Interviu metu respondentai gana nenoriai ir baimingai pasakojo apie papildomus uždarbius darbe (kombinavimus ir „nešimus“). Iš to galima spręsti, kad gėdos ir (arba) įbauginimo jausmas šiuos asmenis persekioja iki šiol. Galima daryti prielaidą, kad ši informacija, gauta iš respondentų, nėra objektyvi ir gali būti paveikta emocijų. Respondentų prašymu, jų identifikacinė informacija pateikiama vardo ir pavardės pirmosiomis raidėmis.

Siekiant išsiaiškinti ir įsigilinti į sovietinio gyvenimo aspektus, socialistinės realybės kūrimą SSRS, istorinėmis išvalgomis vertingos JAV antropologės Katherine Verdery mintys apie socialistinį režimą². Istorikas Stephenas Kotkinas monografijoje „Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization“³ aprašo socialistinio miesto Magnitogorsko planavimo ir statymo aplinkybes, gamyklos statuso SSRS reikšmę. Darbininkų kasdienio

1 A. Anušauskas, 2005, p. 438.

2 K. Verdery, 1996, p. 298.

3 S. Kotkin, 1997, p. 728.

darbo ypatumus postalinistinėje gamykloje yra nagrinėjęs Donaldas Filtzeris⁴, kasdienybę ir ideologiją vėlyvuojū sovietmečiu Lietuvoje yra aptaręs istorikas Tomas Vaiseta⁵. Darbininkų vykdomą „neformalią“ ekonominę veiklą analizavo Kristina Gudaitytė⁶. Tyrėjos atliktoje analizėje detaliai gilinamasi į sovietinės nuosavybės grobstymo aplinkybes.

Neformali ekonominė veikla

Gamyklos išteklių naudojimo asmeniniais tikslais praktikas iš dalies galima vadinti „sovietinės kultūros išradimu“, „šalutiniu sovietinės planinės ekonomikos rezultatu“. Šis „socialistinės nuosavybės grobstymu ir (arba) naudojimu savo tikslais“ pramintas reiškinys paplito dėl masinės gamybos ir deficitinės ekonomikos. Kitaip tariant, sovietų siūlomas kuklus gyvenimo modelis, vadinamoji „komunistinė moralė“, negalėjo nustelbti deficitinių prekių poreikio⁷. Socialistinės nuosavybės grobstymas buvo skirstomas į smulkųjų ir stambųjų (už jų grėšė baudžiamoji atsakomybė). Smulkusis grobstymas nagrinėtas „Elfos“ gamyklos draugiškajame teisme, jei grobstymas įvykdytas pirmą kartą arba jei buvo galima pritaikyti visuomeninio auklėjimo priemonės⁸. Grobstymas galėjo būti gerai apgalvotas, grobimo faktas paslėptas važtaraščių skaičiais, t. y. „sukombinuotas“, arba tiesiog „išneštas“, papildomai įkalčių neslepiant⁹. „Nešimas“ pasireiškė darbuotojų savivaliavimu, pasitikint savo patirtimi, tam tikru meistriškumu. Šis savivaliavimas reikalavo darbo metodikos ir technikos žinių. „Nešimo“ ir pasipelnymo iš darbo vietos faktas teikė daugiau orumo ir autonomijos darbe. Dažniausiai „išnešamą“ gamyklos turtą pastebėdavo prie išėjimo budintis apsaugos darbuotojas („apsauginis“). Pavyzdžiui, žinoma, kad cecho darbininkas bandė išsinešti 20 litrų benzino, o pagautas apsaugos darbuotojo, pasiaiškino, esą, pamiršo užpildyti „leidimą“¹⁰. Kitas cecho darbininkas slapta nešėsi butelį etilo spirito¹¹. Pasiaiškinime vyras mini, kad spiritą gavo iš „gruščikų“, kurie tuo metu buvo „Elfoje“. Iš pasiaiškinimų galima matyti, kad pagauti nusikalte darbininkai bandė sugalvoti įvairių pasiteisinimų savo elgesiui argumentuoti. Minėtinas dar vienas tokio absurdiško pasiaiškinimo pavyzdys, nurodytas dviejų „Elfos“ darbininkų byloje. Jie palaukė, kol iš cecho išeis meistras, ir nuo jo stalo pavogė stacio-

4 D. Filtzer, 1992, p. 340.

5 T. Vaiseta, 2015, p. 500.

6 K. Gudaitytė, 2012, nr. 4, p. 265–274.

7 Ten pat, p. 266.

8 Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Baudžiamasis kodeksas, 1961, p. 35–36.

9 K. Gudaitytė, *op. cit.*, p. 272.

10 Дело No. 047-83, *О нарушении пропускного режима Егоровым Д. С., Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1983 г.*, in: Vilniaus regioninis valstybės archyvas (toliau – VRVA), f. 970, ap. 5, b. 2868, l. 220–231.

11 Дело No. 005-82, *О мелком хищении госимущества Грунделем Г. И., Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1982 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2738. l. 57–61.

narų telefono aparatą¹². Pasiaiškinime darbininkai nurodo, kad taip norėjo pajuokauti ir kitą dieną pamatyti meistro reakciją.

Gerai viską žinodami apie savo darbo vietą, darbininkai keitė savo darbo grafikus, kad būtų kuo mažiau stebimi. Vienas iš respondentų nurodo: „Žiemą prašydavomės dirbti naktį, nes tai geriausias laikas – budinčiųjų nėra. Daugiausia meistras žiūrėdavo, o taip nieko nebūdavo. Žiemą dideli sniegynai šalia būdavo, o magnetofonai tokiuose metaliniuose karkasuose. Iš trečio aukšto mesdavom į sniegyną, po to pasiimdavom.“¹³ Tai rodo darbininkų gebėjimą panaudoti technines žinias ir meistriškumą „išnešant“ produkciją. Buvo „nešami“ tiek galutinai surinkti gamyklos magnetofonai, tiek jų detalės, kad vėliau būtų galima prietaisą surinkti: „[...] dalimis nešdavom. Buvo mikroschemos, tokios kaip atskiros dalys: elektrinė mikroschema, mechaninė mikroschema. Tai aš jas namo nešdavau ir ten jau surinkdavau, suklijuodavau ir paroduodavau, taip uždirbdavau.“¹⁴ Siekdami asmeninės finansinės naudos, darbininkai rizikavo užsitraukti „Elfos“ valdžios nemalonę ar prarasti darbo vietą. Minėtina dar viena istorija. Šaltiniuose nurodoma, kad gamyklos darbininkas G. Grundelis buvo sulaikytas apsaugos darbuotojo patikros punkte „išnešantis“ penkias mikroschemas, radiatorių ir generatorių. Pasiaiškinime G. Grundelis aiškino, kad visos detalės buvo brokuotos. Atvažiavus šiukšlių surinkimo mašinai, jis, esą, manė, kad detalės bus nebereikalingos¹⁵. Gamyklos nuosavybė buvo išnešama ne tik parduoti, bet ir naudoti savoms reikmėms. Pavyzdžiui, darbininkas K. Butautas taip pat sulaikytas patikros punkte, nešantis 12 kg klijų. Rašydamas pasiaiškinimą, jis prisipažino, kad klijus norėjo panaudoti savo asmeniniam „projektui“¹⁶. Galima daryti prielaidą, kad tokiais pasiaiškinimais darbininkai siekė išvengti bausmės arba ją sušvelninti.

„Išneštą“ gamyklos produkciją reikėjo parduoti, radus patikimų pirkėjų. Dažniausiai tai buvo daroma per pažįstamus. „Išnešto“ magnetofono kaina buvo 180 rublių, o parduotuvėje jis kainavo 220¹⁷. Gamyklos turtą buvo galima „išnešti“ ne tik pasitelkus grobstymą. Egzistavo tam tikra „valiuta“, už kurią buvo galima mainytis gamyklos turtu: „Tu už šokoladą galėjai tiek daug. Aš ateidavau pas sandėlininkę, sakydavau: „Man tokio ir tokio rakto reikia, atsuktuvo ten ir panašiai.“ Op, ir ji man iškart viską atnešdavo.“¹⁸ Pasitelkę deficitines prekes ir pažintis, darbininkai galėjo pasiekti norimą tikslą. Be šokola-

12 Дело No. 009-83, 010-83, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1983 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2866, l. 165–178.

13 Iš autorės interviu su V. M.

14 Ten pat.

15 Дело No. 005-82, *О мелком хищении гос. имущества Грунделем Г. И.*, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1982 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2738. l. 57–61.

16 Дело No. 006-82, *Мелкая кража Бутаутаса К. А.*, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1982 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2738. l. 70–75.

17 Iš autorės interviu su V. M.

18 Ten pat.

do, viena iš pelningiausių valiutų buvo spiritas. Gamyklos turto barteriniai mainai pateko į „spekuliacijos“ sąvoką. Darbininkai siekė pasipelnėti ir gauti asmeninės naudos visais įmanomais būdais. To siekta ir per pertraukas pardavinėjant deficitines prekes. Darbininkai (daugiausia moterys) susirinkdavo tualete ar persirengimo kambaryje ir dalindavosi deficitine produkcija, dažniausiai atvežta iš užsienio ar gauta „per blatą“. Minėti mainai (pardavimai) vykdavo pakankamai dažnai, moterys galėdavo apsirūpinti norima deficitine produkcija net neišėjusios iš darbo vietos, pavyzdžiui, gauti džinsų, suknelių, buitines prekių¹⁹. Antropologės Katherine Verdery teigimu, aptariama praktika buvo deficitinės ekonomikos pasekmė centralizuotoje SSRS. Kitas reiškinys SSRS, skatinęs „nešimus“ iš darbo vietos, buvo antrosios arba neformaliosios ekonomikos egzistavimas²⁰. Iš darbo išnešus vertingų detalių ar net galutinai sumontuotą techniką, buvo galima tai parduoti ir užsidirbti arba išmainyti į paslaugą, t. y. pasipelnėti. Atliekant interviu, buvusi „Elfos“ bufeto darbuotoja prisipažino, kad, pasinaudodama savo darbo vietos privalumais, galėjo spekuliuoti maisto prekėmis, parduodama jas kitiems darbininkams. Be to, gamyklos skirtu autobusiuku važiuodama papildyti prekių, ji galėjo iš gamyklos išvežti gaminamą produkciją (magnetofonus), ją paslėpusi virtuviniuose puoduose²¹.

Tvarkos ir disciplinos pažeidimai padaliniuose ir cechuose buvo kasdienybė. Gamyklos darbininkams nustatytos elgesio taisyklės, pareigos, už kurių nesilaikymą grėsė nuobaudos ir papeikimai. Apie pažeidimus vadovybė sužinodavo arba faktiškai juos pastebėdama, arba gavusi pranešimų, skundų. Nagrinėjant archyvinius duomenis, matyti, kad darbo vietoje buvo įvairių pažeidimų. Dažniausi: girtavimas darbo vietoje, pravaikštos, gamyklos turto pasisavinimas ir naudojimas asmeniniais tikslais, deficitinių prekių pardavinėjimas, saugumo reikalavimų nesilaikymas darbo vietoje, keliant pavojų savo ir kitų gyvybei. Visi pagauti ar įskūsti nusižengėliai buvo teisiami draugiškajame teisme.

Viena ryškiausių gamyklos susirūpinimo sričių – alkoholis. Girtavimas buvo tiek laimingų akimirku, švenčių ritualo dalis, tiek liūdesio ir streso malšinimo šaltinis. Pretekstų išgerti darbo vietoje netrūkdavo. Gerti darbe galėjo būti paranku ir kolektyviniams santykiams užmegzti. Istoriko Tomo Vaisetos teigimu, girtuokliavimas darbo vietoje galėjo būti sąlygojamas ir ideologinio spaudimo „būti kolektyvu“²². Tai buvo tam tikra priemonė socialumui skatinti. Kita galima girtavimo priežastis – išsisknijusios gėrimų vartojimo tradicijos, ateinančios dar iš carinės Rusijos laikų²³. Buvo geriama dar ir todėl, kad nebuvo darbo: „Taip pusę mėnesio sedėdavom. Na, o ką tu padarysi. Ateini į darbą, pasėdi, eini pietaut, į parduotuvę, paimi vynelio, išgeriam ir atgal į darbą.“²⁴ Darbinio

19 Iš autorės interviu su R. K.

20 K. Verdery, 1996, p. 46–47.

21 Iš autorės interviu su Z. G.

22 T. Vaiseta, 2015, p. 340.

23 P. Herlihy, 1991, p. 132.

24 Iš autorės interviu su V. M.

užimtumo nebūdavo didžiąją mėnesio dalį, todėl tai netiesiogiai skatino darbininkus susirasti kitokią veiklą, tarkim, vartoti alkoholinius gėrimus pietų pertraukos metu. Vienos bylos duomenimis, šlifuojujas V. Ivaškevičius į darbą atėjo blaivus, bet po pietų pertraukos buvo labai apsvaigęs nuo spiritinių gėrimų ir dirbti nebegalėjo²⁵. Toks poelgis rodo atsainų ir paviršutinišką darbininkų požiūrį į darbą. Prie bylos prisegtame pasiaiškinyje V. Ivaškevičius taip pat labai neapgailestauja dėl savo poelgio: „Atleiskit, kad prisigėriau kaip kiaulė.“²⁶ Ironiškas ir pašaipus pasiaiškinimo tonas gali reikšti, kad darbininkas nepriėmė kaltinimų rimtai ir savo veiksmų nesigailėjo. Viena vertus, gamykloje buvo diegiama antigirtuokliavimo kampanija, viešai smerkianti geriančius asmenis, kita vertus, darbininkai likdavo abejingi ir girtavimą pateisindavo. Pavyzdžiui, 5 cecho darbininkė G. Tomaševič į darbą atėjo girta, o pasiaiškinyje rašte pažymėjo, kad ji nieko negalėjo padaryti, nes pas ją į svečius atvyko seniai matyta teta²⁷. Galima manyti, kad darbininkai, išsakydami buitines alkoholio vartojimo priežastis, tikėjosi atlaidesnio ir supratingesnio požiūrio į girtavimą. Dauguma respondentų pripažino, kad alkoholio vartojimas buvo buitinis, o daugybė progų, švenčių ir minėjimų vertė girtauti net tada, kai jie to nenorėjo: „Būdavo kieno gimtadienis, tai ir buteliai, ir užkanda, ir užsadarom į kokį kabinetą, kas nori, tas geria, o kas nenori, tas ne. Aš negeriu, tai man sakydavo: „Tu įsipilk ir išpilk man savo, o sau įsipilk vandens.“²⁸

Su alkoholizmo problema susijusios pravaikštos ir vėlavimai. Pravaikštos gamykloje buvo plačiai praktikuojamos ir net pateisinamos. Tikruosius jų mastus vadovybė apytikriai įsivaizdavo, žinojo, kad jos toleruojamos²⁹. Nepaisant to, su pravaikštomis buvo bandoma kovoti įvairiais būdais. Vykdyta darbo našumo didinimo politika, atliekami darbo efektyvumo matavimai. Siekiant pravaikštų prevencijos ir ugdant kolektyvinę atsakomybę, rengti edukaciniai susirinkimai. Ideologine prasme pravaikštos ir vėlavimai buvo darbo laiko nusavinimas, kuris gamyklai nemažai kainavo finansiškai. Pavyzdžiui, „Elfiečio“ savaitraštyje skelbiami pravaikštų mastai atskleidžia, kad 1980 m. per devynis mėnesius užregistruota 250 pravaikštų, dėl kurių prarastos 775 darbo dienos³⁰. Remiantis tokia nuostata, darbininkai net galėjo būti apkaltinti vagyste, nes buvo eikvojamas gamyklos darbo laikas, kurio metu galėtų būti uždirbamas pelnas. Darbe nepasirodę asmenys

25 Дело No. 001-82, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1982 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2737.

26 Ten pat.

27 Дело No. 024-83, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1983 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2867. l. 10–12.

28 Iš autorės interviu su V. Š.

29 Iš autorės interviu su V. M.

30 I. Saulienė, „Visi į komjaunimo talką!“, in: *Elfietis: Vilniaus darbo Raudonosios vėliavos ordino „Elfos“ elektrotechnikos gamyklos partinio, profsąjungos, komjaunimo komitetų ir administracijos savaitraštis*, 1980-04-10, nr. 12.

buvo teisiami draugiškajame teisme, kuriame turėjo būti viešai pasmerktas nusižengimas darbo disciplinai. Jei darbininko bylą draugiškajame teisme papildydavo kolegų ar šeimos skundai apie dažnus girtavimus, jam buvo „siūlomas“ priverstinis gydymas nuo alkoholizmo psichiatrinėje ligoninėje. Pavyzdžiui, V. Drabenoko byloje nurodoma, kad jam siūloma savanoriškai kreiptis dėl alkoholizmo gydymo į narkologijos skyrių³¹. Bylos priede V. Drabenokas pasirašė, kad susipažino su jam taikoma bausme nepasirodžius gydymo įstaigoje – tokiu atveju jis būtų buvęs nugabentas į gydymo įstaigą prievarta. Realios galimybės pasirinkti nusižengęs asmuo neturėjo, tačiau oficialiai tokios praktikos buvo vadinamos „siūlymais“ ir „rekomendacijomis“.

Darbininkų tarpusavio santykiai

Rutiniška kasdienybė gamyklos darbo vietoje neabejotinai lėmė bendravimą su kolegomis. Gamykloje beveik visos darbo vietos buvo didelėse patalpose: tiek gamybiniam korpuse, tiek administraciniame. Kai kuriuos darbininkus siejo ne tik patalpos ar pamainos kolektyvas, bet ir gaminamo produkto plėtra, pavyzdžiui, surinkimo cecho darbininkai privalėjo bendrauti su produkcijos tikrintojais. Taigi darbininkų darbotvarkėje neišvengiamai atsirasdavo vietos santykiams. Daugelis respondentų pažymi, kad santykiai su kolegomis buvo teigiami, draugiški³². Reikia turėti omenyje, kad respondentai, prisimindami tarpusavio santykius, dažniausiai pažymi tik teigiamus aspektus – tikėtina, neigiamas ir blogas patirtis linkstama užmiršti. Tarpusavio „gerų santykių“ prisiminimai gali būti paveikti nostalgijos idealizuoti praeities atsiminimus.

Remiantis archyviniais duomenimis, matyti, kad dėl skirtingų priešasčių kolektyvuose būta ir neigiamų nuotaikų, buvo skundžiama. Skundikai sovietinėje ideologijoje vertinti kaip teisingumo padėjėjai, vykdančys paslaugą visuomenei. Darbo kolektyve skundikai sulaukdavo neigiamo atsako, buvo nemėgstami ir smerkiami. Skundimo motyvai įvairūs. Visuomenėje siekta įtvirtinti įsitikinimą, kad pavyzdingu gyvenimo būdu rūpinasi ne tik nusižengėlius gaudančios ir baudžiančios valstybinės institucijos – tuo susiderinama pati liaudis, „dirbančiųjų kolektyvai“. Pranešti apie kitų žmonių nusikalstamą elgesį buvo raginami visi LSSR gyventojai³³. Kai kuriose gamyklos patalpose, pavyzdžiui, bufete buvo speciali skundų knyga, kurioje bet kas panorėjęs galėjo palikti atsiliepimą³⁴. Įdomu pastebėti, kad dėl darbininko elgesio namuose arba viešojoje vietoje kolegos taip pat galėjo pateikti skundą darbovietai. Vėliau nusižengimas jau svarstytas draugiškajame teisme. „Dar kartais družininkais vaikščioti liepdavo, vaikščiojom po savo rajoną ir žiūrėjom, kad būtų tvarka, pavyzdžiui, prie „Elfos“, prie Dzūkų gatvės. Tiesiog eini su raudonu

31 *Предложение о необходимости лечения от алкоголизма, Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1984 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 3011.

32 Iš autorės interviu su N. M.

33 K. Gudaitytė, 2012, p. 270.

34 Iš autorės interviu su Z. G.

kašpinu ant rankos ir žiūri, kad nebūtų muštynių, ir praneštam, jeigu ką.³⁵ *Družininkų* (liet. k. *draugovininkų*) budėjimai buvo liaudies savikontrolės forma, kai žmonės patru-liuodavo gatvėse ir gaudydavo smulkius nusizengėlius. Taip darbininkams buvo suteikia-ma galia veikti kitus asmenis, juos „auklėjant“ ir „bauginant“. Minėta disciplinos prie-mone darbininkams siekta įtvirtinti pojūtį, kad tave stebi kiekvienas, galbūt net artimas kolega. Tai iš esmės deformavo tarpusavio santykius, pasitikėjimą kolegomis. Draugovi-ninkų pastebėti nusizengėliai galėjo būti atiduoti kolektyviniams teismams. Įdomu, kad kolektyvinis teismas neretai rėmėsi darbuotojų panieka. Interviu metu respondentai ne kartą tai mini kaip efektyvią drausminimo priemonę. Pažeminimas kolegų akyse buvo laikomas bauginamu dalyku, situacija, kurioje nenorėta atsidurti. Kolektyvo panieką ir pasmerkimą siekta realizuoti ir per „Elfiečio“ laikraštį. Daugiausia – dėl darbo praleidi-mo ir girtavimo. „Vykdomojo komiteto komisija kovai su girtuokliavimu stikliuko mė-gėjus nutarė „pagerbti“ viso gamyklos kolektyvo akivaizdoje. [...] Kaip žinia, medalio už pasižymėjimą kilnojančią stikliuką nėra. Taigi buvo apsiribota pinigėmis „premiomis.“³⁶ Iš pavyzdžio matyti, kad požiūris į girtaujančius asmenis yra pagiežingas ir net ironiškai pašėpiantis. Skambūs kitų „Elfiečio“ straipsnių pavadinimai (pavyzdžiui, „Laiptai į pra-pultį“ arba „Pagerbti stikliuko gerbėjai“) akivaizdžiai turėjo neigiamą potekstę ir kūrė bendrą kolektyvo nusistatymą prieš nusizengėlius. Vis dėlto galima teigti, kad kolektyvas tik oficialiai smerkdavo girtuokliaujančius nusizengėlius. Iš tiesų į juos žiūrėta gana at-laidžiai. Taigi darbininkų tarpusavio santykiai buvo dvilypiai, veidmainiški. Darbinin-kai nematė prasmės iš tikrųjų smerkti girtaujančių kolegų, nes tai buvo plačiai paplitusi praktika. Buvo bijoma nepritarti viešai skelbiamiems lozungams. Kartais net vadovybė toleruodavo ir užstodavo girtuokliaujančius asmenis: „O pas mus daug skundikų buvo, meistrui skųsdavosi, bet jeigu meistras toks pats būdavo, tai nutylėdavo ir niekam nesa-kydavo, o jeigu geras prieš valdžią pasirodyti norėdavo, tai eidavo, pasakodavo, kad pa-peikimą gautume.“³⁷ Tai patvirtina „Elfos“ gamykloje egzistavusių santykių dichotomiją ir darbininkų prisitaikymą prie skelbiamos ideologijos.

Iš draugiškojo teismo protokolų ir pirminių skundų galima pastebėti vyravusias darbininkų tarpusavio santykių formas. Dažniausiai skundai buvo susiję su darbininkais asmeniškai. Skųstasi dėl įžeidinėjimų, pažeminimo darbo vietoje, muštynių, patyčių ir konkurencijos. Nemažai skundų „Elfos“ draugiškajam teismui buvo pateikta dėl užgau-liojimų ir įžeidinėjimų darbe. Minėtus skundus pateikė patys darbininkai, patyrę paty-čias. Pavyzdžiui, kolektyvinis skundas buvo pateiktas 5 cecho darbininkui D. Sisojevui³⁸.

35 Iš autorės interviu su V. Š.

36 V. Jurkus, „Pagerbti stikliuko gerbėjai“, in: *Elfietis, Vilniaus darbo Raudonosios vėliavos ordino „Elfos“ elektrotechnikos gamyklos partinio, profsąjungos, komjaunimo komitetų ir administracijos savaitraštis*, 1985-07-25, nr. 29.

37 Iš autorės interviu su V. Š.

38 Дело No. 030-83, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1983 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2872, l. 186–192.

Jis kaltintas nuolatiniu trukdymu dirbti, įžeidinėjimais ir girtavimu darbo vietoje. Skunde paminėta, kad D. Sisojevas viešai įžeidinėjo konkrečias kolektyvo moteris ir net grasino: „Tuoj kaip paimsiu tą grafiką ir į galvą tau ją sudaužysiu.“ Grasinimais grįstos praktikos buvo paplitusios tuometėje darbininkų kasdienybėje. Neįstengdami išspręsti vidinių kolektyvo konfliktų, darbininkai nevengė kreiptis į draugiškąją teisumą ir taip sudrausminti kolegas. Pavyzdžiui, 1982 m. įvyko ginčas dėl neuždarytų cecho durų, kai susidarė skersvėjis³⁹. Žinoma, kad darbininkė A. Artiomoва tinkamai neuždare cecho patalpos durų, o kita darbininkė – V. Buldirkova – supykusi prašė uždaryti duris. Moterys susikivirčio ir pradėjo viena kitą įžeidinėti, vadinti prostitutėmis. Toks įžeidimas žemino. Ginčui įsiūbavus, A. Artiomoва įniršusi paėmė tuščią krepšį, skirtą detalėms sudėti, ir metė jį į V. Buldirkovą. Po šio incidento prasidėjo moterų muštynės, jas išskyrė kiti cecho darbininkai. Iš nagrinėtos medžiagos matyti, kad tarpusavio ginčai neretai pereidavo į fizinius susirėmimus, tačiau tokių konfliktų priežastys dažnu atveju lieka neaiškios. Vieni iš nervingo ir irzlaus elgesio motyvų galėjo būti pavydas, nuovargis ar konkurencija.

Gamykloje mažinant etatų skaičių, tarp darbininkų vyravo konkurenciniai konfliktai. Pavyzdžiui, vienoje draugiškojo teismo byloje nagrinėtas 6 cecho darbininkės D. Lupanovos skundas dėl kolegos A. Rasiukevičiaus elgesio⁴⁰. Bylos metu nustatyta, kad D. Lupanova skundą pateikė sufalsifikavusi duomenis. Ji melagingai apkaltino A. Rasiukevičių, nes sužinojo, kad mažinami etatai, ir bijojo prarasti darbą. Melagingai apkaltinusi kolegą patyčiomis ir konfliktiniu elgesiu, D. Lupanova siekė išsaugoti darbo vietą. A. Rasiukevičius bylą apskundė, o liudininkams patvirtinus, kad pateikti kaltinimai melagingi, D. Lupanova prisipažino pateikusi nepagrįstą skundą. Bylos protokole nurodyta, kad vieno iš kolegų paklausus, kodėl D. Lupanova pateikė nepagrįstus kaltinimus, šis atsakė: „Darbo sumažėjo, alga sumažėjo, žmonės tapo pikti ir irzlūs, įžeidinėja vieni kitus, etatų mažinimas paveikė mus visus, tapom nervingi.“⁴¹

Darbininkai užmegzdavo santykius ir per barterinius mainus. Kitaip tariant, priklausomai nuo darbo vietos ceche, kiekvienas darbininkas turėjo prieigą prie skirtingų medžiagų. Viena iš pelningiausių medžiagų – spiritas, kurio „rinkos“ kaina buvo didžiausia vyrų kolektyve. Spiritas buvo prieinamas blizginimo ir surinkimo cechui – juo buvo blizginamos, valomos mažos magnetofono detalės. Spiritą buvo galima išsikeisti į atskiras magnetofono detales arba papirkti apsaugos darbuotoją, sėdintį prie išėjimo. Už spiritą apsaugos darbuotojas apsimedavo nematantis „išnešamos“ gamyklos nuosavybės⁴².

39 Дело No. 028-82, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1982 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2867, l. 79–89.

40 Дело No. 012-83, *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним на 1983 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2868, l. 119–126.

41 Ten pat.

42 Iš autorės interviu su V. M.

Draugiškieji teismai kaip darbininkų kontrolės priemonė

„Elfos“ gamykloje svarstymas draugiškajame arba kolektyviniame teisme taip pat buvo numatytas už drausmines nuobaudas ir nusižengimus. Įprastu atveju, sugavus nusižengėlį ar gavus skundą, buvo pradedama byla. Skundus galėjo pateikti bet kas, net nesusijęs nei su „Elfos“ gamykla, nei su kaltinamuoju. Iš archyvinių duomenų fondo galima matyti skundų teikimo tendenciją. Dažniausiai skundus teikdavo kolegos, švietimo įstaigos, milicija, kaimynai. Draugiškasis teismas vykdavo kabinete ar salėje, kur susirinkdavo kaltinamojo kolegos, brigados viršininkas, meistrai, kartais šeimos nariai. Būdavo paskelbiamas nusižengimas ir svarstoma bausmė. Bausmė svarstyta balsuojant. Išėjęs kalbėti cecho viršininkas pasiūlydavo bausmės variantą ir klausdavo, ar dalyvaujantieji pritaria. „Niekada nebūdavo, kad nesutinka, visada vienbalsiai sprendimas buvo priimamas.“⁴³ Bylos metu buvo renkama informacija apie kaltinamąjį. Be asmens identifikacinių duomenų ir gamykloje einamų pareigų, byloje buvo įrašoma tautybė, santykis su partija (priklausymas arba nepriklausymas), išsilavinimas ir darbo stažas⁴⁴. Galima manyti, kad šie duomenys buvo renkami ne šiaip, o turėjo įtakos sprendžiant bylos baigtį. „Elfos“ draugiškojo teismo svarstymo kompetencijoje buvo smulkūs socialistinės nuosavybės grobstymai, netinkamas elgesys šeimoje, buityje, muštynės ir nedideli sužalojimai, savavališkas socialistinės nuosavybės naudojimas asmeniniais tikslais, auklėjimo pareigų neatlikimas, nelegaliu būdu įgytų prekių pirkimas, pardavimas, girtavimas viešoje ir darbo vietose, darbo pravaikštos⁴⁵.

Laikantis komunistinės ideologijos, nusikaltusius reikėjo ne bausti, o perauklėti. Pamokyti nusižengusius kolektyvo narius turėjo ne valdžios organai, bet kolegos darbininkai. Už drausmės pažeidimus galėjo būti nemokama premija ar vadinamoji 13-oji alga, skiriamas viešasis papeikimas arba atleidžiama iš darbo⁴⁶. Dažniausiai draugiškieji teismai buvo pasitelkiami kaip kolektyvo, kolegų viešasis pasmerkimas, gėdinimas. Kaip jau buvo minėta, viešojoje erdvėje vyravo nuostata, kad pasmerkimas yra labiau paradomas, dėl akių, o iš tiesų smerkiantieji žiūrėjo nuolaidžiai, supratingai, nes dažniausi draugiškojo teismo bylų nusižengimai buvo plačiai paplitę reiškiniai.

Viena iš draugiškojo teismo kompetencijų siekė darbininko buitinių ir šeiminių gyvenimą. Norėta kontroliuoti darbininko elgesį ne tik darbo vietoje, bet ir už jos ribų (minėtinas, tarkim, netinkamas vaiko auklėjimas). Pavyzdžiui, „Elfos“ darbininkas

43 Ten pat.

44 *Протоколы заседаний товарищеского суда и материалы к ним за 1985 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 3131 03-02, p. 194.

45 Ten pat.

46 Iš autorės interviu su V. M.

B. Dijakas buvo teisiamas už savo nepilnamečio vaiko nepakankamą priežiūrą⁴⁷. Skundą draugiškajam „Elfos“ teismui nagrinėti pateikė mokykla, kurią lankė darbininko sūnus. B. Dijakui skirtas viešasis kolektyvo papeikimas. Darbininkė P. Dorofejeva taip pat svarstyta dėl sūnaus nepriežiūros⁴⁸. Šiuo atveju pareiškimą dėl nepilnamečio sūnaus, sistemingai vartojančio alkoholinius gėrimus, pateikė milicijos komisariatas. Sulaikius nepilnametį P. Dorofejevą, į administracinę atsakomybę patraukta pati P. Dorofejeva. Draugiškajame teisme ji kaltinta ne tik blogu sūnaus auklėjimu, bet ir nesuitvarkymu su visa šeima, nes byloje pažymėta, jog P. Dorofejevą vyras yra chroniškas alkoholikas, ne kartą gydytas priverstinėmis priemonėmis, o vyresnis sūnus piktnaudžiauja spiritiniais gėrimais viešosiose vietose. Kaip matyti, šioje absurdiškoje byloje siekiama *perauklėti* P. Dorofejevą tam, kad ji *perauklėtų* savo šeimos narius. Kita vertus, moteriai užkraunama atsakomybė už jai nepriklausančius nusizengimus ir smerkiamas jos aplaidumas.

Buitinio gyvenimo problemos, kurios apėmė asmeninius darbininko ryšius su asmenimis, nesusijusiais su „Elfa“, taip pat buvo nagrinėjamos draugiškuosiuose teismuose. Pavyzdžiui, „Elfos“ darbininko M. Kežuno buvusi žmona pateikė skundą dėl buvusio vyro santykiavimo su kitomis moterimis ir jos sumušimo⁴⁹. Buvęs vyras ir žmona su dviem vaikais išsiskyrę gyveno tame pačiame vieno kambario bute. Buvusi žmona pateikė skundą milicijai dėl lengvų kūno sužalojimų, padarytų jos buvusio vyro, kai aptiko jį santykiaujantį su kita moterimi jų bendrame bute. Milicija, nenustačiusi baudžiamąjo nusizengimo, šį skundą perdavė nagrinėti „Elfos“ draugiškajam teismui. M. Kežunui nuspręsta taikyti visuomenines poveikio priemones. Darbovietė įpareigota sudrausminti darbininką jo buitinėje aplinkoje ir apsaugoti nuo panašių įvykių pasikartojimo. Draugiškasis teismas nagrinėjo darbininkų nusizengimus ir atostogų metu. Pavyzdžiui, tekintojo Jono Lukošiuono byloje⁵⁰ nurodoma, kad atostogaujantis J. Lukošiuonas atgabentas į miliciją už viešosios tvarkos pažeidimą. Jam skirta 10 rublių bauda, o pažeidimas nagrinėtas draugiškajame teisme.

47 Дело No. 004-86, *О невыполнении отцом обязанностей по воспитанию Дияк Б. С., Литовская ССР, Вильнюсский электротехнический завод «Ельфа», Товарищеский суд, 1986 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 3220, l. 282–283.

48 Дело No. 025-84, *О невыполнении обязанностей по воспитанию Дорофеева П., Литовская ССР, Вильнюсский электротехнический завод «Ельфа», Товарищеский суд, 1984 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 3011, l. 178.

49 Дело No. 027-84, *О лёгких телесных повреждениях нанесённых гражданке Кежун М. К. гражданином Кежун М. К., Литовская ССР, Вильнюсский электротехнический завод «Ельфа», Товарищеский суд, 1984 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 3011, l. 86.

50 Дело No. 033-83, *О мелком хулиганстве совершенным учеником токаря Лукошиюнасом Й. Й., Литовская ССР, Вильнюсский электротехнический завод «Ельфа», Товарищеский суд, 1983 г.*, in: VRVA, f. 970, ap. 5, b. 2868, l. 147–163.

Išvados

Išnagrinėjus konkrečius neformalios ekonomikos atvejus, darytina išvada, kad deficitinės ekonomikos sąlygomis darbininkai nuolat siekė papildomo uždarbio, net rizikuodami prarasti darbo vietą. Gamyklos turtui išnešti buvo naudojamosi ryšiais ir žiniomis apie darbo vietos ypatumus.

Išanalizavus darbininkų mėnesinio darbo krūvio nestabilumą, galima daryti išvadą, kad tai skatino paviršutinišką ir atsainų požiūrį į darbą, pravaikštas, alkoholizmą. Alkoholio vartojimas buvo įprastas ir pateisinamas, traktuotinas kaip priemonė, padedanti sukurti darbininkų ryšį.

Apžvelgus darbininkų tarpusavio santykius, galima išskirti pagrindines tarpusavio nesutarimų priežastis: pavydą, nuovargį, konkurenciją. Iš draugiškųjų teismų protokolų matyti ribiniai, netipiniai ir iškreipti darbininkų tarpusavio santykiai, kurie klostėsi dviem kryptimis. Pirmoji kryptis sietina su atliekamų darbų funkcija. Įprastai tokių santykių užsimegzdavo bendradarbiaujant dėl gamyklos produkcijos, kokybės, darbų apimties arba vedant draugiškiems ketinimams. Antroji kryptis susijusi su darbininkų asmeninės naudos siekiu. Tai pastebima daugeliu aptartų atvejų. Santykiai, siekiant naudos, buvo skundimas ar bendradarbiavimas neformaliosios ekonomikos pagrindu, deficitinių prekių mainais, konkurencijos ir pavydo atvejais.

Archyviniai teismų protokolai atskleidė gamyklos disponuojamą galią darbininko gyvenime. Minėtina, kad darbo vietos kišimasis į darbininko gyvenimą sovietinėje realybėje tam tikra prasme buvo beribis. Darbininko elgesys ir veiksmai buvo prižiūrimi tiek darbo aplinkoje, tiek už jo ribų. Santykiai buvo kontroliuojami buitinėje, šeiminėje aplinkoje, kištasi į asmeninį darbininko gyvenimą.

Išvadoms apibendrinti buvo vertinga gyva žmonių atmintis, asmeninės patirtys, užfiksuotos interviu metu, nors jos ir neatspindi visapusiškos gamyklos kasdienybės vaizdo.

Bibliografija

- Anušauskas A., 2005 – Arvydas Anušauskas, *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005, p. 438.
- Filtzer D., 1992 – Donald Filtzer, *Soviet Workers and De-Stalinization: The Consolidation of the Modern System of Soviet Production Relations 1953–1964*, Cambridge University Press, 1992, p. 340.
- Grybkauskas S., 2011 – Saulius Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011, p. 437.
- Gudaitytė K., 2012 – Kristina Gudaitytė, „Grobstytojai ir snaudaliai: apie „socialistinės nuosavybės“ grobstymą LSSR pramonėje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, nr. 4, p. 265–274.
- Herlihy P., 1991 – Patricia Herlihy, „Joy of the Rus’: Rites and Rituals of Russian Drinking“, in: *The Russian Review*, 1991, vol. 50(2), p. 132, [interaktyvus], in: <https://www.jstor.org/stable/131155?seq=1>, (2022-08-23).

- Kotkin S., 1997 – Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, University of California Press, 1997, p. 728.
- Tarschys D., 1993 – Daniel Tarschys, „The Success of a Failure: Gorbachev’s Alcohol Policy, 1985–1988“, in: *Europe–Asia Studies*, 1993, vol. 45(1), p. 7–25, [interaktyvus], in: <https://www.jstor.org/stable/153247>, (2022-08-23).
- Vaiseta T., 2015 – Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė. Kasdienybė ir ideologija vėlyvuojų sovietmečiu (1964–1984)*, Naujasis židinys–Aidai, 2015, p. 500.
- Verdery K., 1996 – Katherine Verdery, *What Was Socialism and What Comes Next?*, Princeton University Press, 1996, p. 298.